

DİLCİLİK

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.7.267>

HİDROMETEOROLOJİ TERMIN SƏCİYYƏLİ SÖZLƏRİN AZƏRBAYCANCA VƏ ÖZBƏKCƏDƏ MÜQAYİSƏLİ-LİNGVİSTİK TƏHLİLİ

Mahirə Hüseynova

filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://ORCID.org/0000-0002-5135-1666>
huseynova.mahira@yandex.ru

Xülasə

Azərbaycan və Özbəkistan Respublikalarında hazırda ekologiya nazirlikləri fəaliyyət göstərir və dövlət qurumuna hidrometeorologiya departamentləri də daxildir. Hər iki ölkədə gündəlik havanın durumu haqqında məlumatları hidrometeoroloji stansiyalar, məntəqələr öyrənir və əhaliyə vaxtaşırı olaraq çatdırır. Hidrometeoroloji səviyyədə termin səciyyəli sözlərə “hava”, “yağış”, “külək”, “dolu”, “sel”, “qar”, “şaxta”, “sazaq”, “soyuq”, “zəlzələ”, “fırtına”, “duman”, “çiskin”, “bulud”, “boran” və s. leksik vahidlər daxildir ki, bunlar da hər iki dilin leksik sistemində mühim yerlərdən birini tutur. Başqa sözlə, hidrometeoroloji termin səciyyəli sözlər dilin ekoloji sistem və təsnifatında əsas yerlərdən birini tutur. Havanın isti, yaxud soyuq, şaxtalı-sazaqlı olması, küləkli-küləksiz olması, yağmurlu-yağmursuz olması, yəni quraqlıq şəklində keçməsi fəsillər üzrə dəyişir və bunların hər birini ayrı-ayrılıqda hər iki dildə ifadə edən sözlər mövcuddur ki, bunların əksəriyyəti dillərdə paralel işlənir.

Açar sözlər: ekoloji sistemə daxil olan sözlər, hidrometeoroloji sahəyə aid olan leksik vahidlər, hər iki qohum türkcədə qarşılığı.

COMPARATIVE-LINGUISTIC ANALYSIS OF THE WORDS OF HYDROMETEOROLOGICAL TERM CHARACTER IN THE AZERBAIJANI AND UZBEK LANGUAGES

Mahira Huseynova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Currently, the ministries of Ecology operate in the republics of Azerbaijan and Uzbekistan, and the state agency also includes hydrometeorology departments. In both countries, hydrometeorological stations and points study the daily weather and periodically inform the population about it. At the hydrometeorological level, terminological words such as “weather,” “rain,” “wind,” “hail,” “flood,” “snow,” “frost,” “cold snap,” “cold,” “earthquake,” “storm,” “fog,” “drizzle,” “cloud,” “blizzard”, etc., are included. These lexical units hold an important place in the lexicon of both languages. In other words, hydrometeorological term characteristic words occupy a key position in the ecological system and classification of the language. The conditions of the weather being warm or cold, frosty or not, windy or calm, rainy or dry, i.e., drought-like, vary by seasons, and for each of these conditions there are corresponding words in both languages. Most of these words are used in parallel in both languages.

Key words: words within the ecological system, lexical units related to the field of hydrometeorology, equivalents in both related Turkic languages.

СРАВНИТЕЛЬНО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СЛОВ С ГИДРОМЕТЕРОЛОГИЧЕСКИМИ ТЕРМИНАМИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Махира Гусейнова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

В настоящее время в Азербайджанской и Узбекистанской Республиках имеются министерства экологии, а в государственную структуру входят также управления по гидрометеорологии. В обеих странах гидрометеорологические станции и посты ежедневно изучают информацию о погоде и периодически доводят ее до населения. На гидрометеорологическом уровне к терминоспецифичным словам относятся такие лексические единицы, как «погода», «дождь», «ветер», «град», «наводнение», «снег», «мороз», «сугроб», «холод», «землетрясение», «буря», «туман», «морось», «облако», «метель» и т. д., которые занимают важное место в лексической системе обоих языков. Другими словами, гидрометеорологические термины занимают одно из основных мест в экологической системе и классификации языка. Погода меняется в

зависимости от времени года: жаркая она или холодная, морозная или студёная, ветреная или безветренная, дождливая или сухая, иными словами, засушливая она или нет, и существуют слова, которые выражают каждую из этих погодных условий по отдельности в обоих языках, большинство из которых используются в языках параллельно.

Ключевые слова: слова, входящие в экологическую систему, лексические единицы, относящиеся к гидрометеорологической сфере, их эквиваленты в обоих родственных тюркских языках.

Giriş/Introduction

“Ekologiya” və “hidrometeorologiya” anlayışları məlum məsələdir ki, təbiət amili ilə ayrılmaz bir şəkildə çulğalaşır, qovuşur və bir vəhdət yaradır. Vaxtaşırı hər iki ölkənin nazirlikləri arasında ekoloji və hidrometeoroloji mübadilə və müzakirələr aparılır, dəyərli təkliflər irəli sürülür, qərarlar qəbul edilir. Özbək və Azərbaycan dillərində ekoloji qanunçuluğa dair bir sıra tədqiqat işləri yerinə yetirilmişdir. Bu tədqiqat işlərinin sferasını 2024-cü ildə Azərbaycanda keçiriləcək qlobal səviyyəli “COP-29” adlı möhtəşəm tədbir daha da genişləndirəcəkdir. Bir sözlə, ekoloji sahə ilə bağlı tədbirlər hər iki türk respublikasında qarşılıqlı şəkildə daha da inkişaf etdirilir, yəni ölkələrdə ekoloji mübadilələr geniş vüsət alır və bu da ekoloji şüur və təfəkkürünün inkişafına güclü təkan verən amillərdir. Hər iki ölkədə elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ekoloji problemlərin dərinədən öyrənilməsinə və həlledilməsinə təkan verən ən mühim göstəricilərdəndir və bu, hər şeydən əvvəl, bu sahədəki leksik vahidlərin də müqayisəli aspektdə öyrənilməsinə də gündəmə gətirir ki, bunları sistemli şəkildə aşağıdakı kimi nəzərdən keçirə bilərik:

Hava. Özbəkçədə qarşılığı “havo” şəklidir [AÖ-ÖAL, 2019:95]. Hər iki dilə vaxtilə ərəbcədən daxil olmuşdur. Ərəbcədə “həva” fonetik tərkibində çıxış edən söz Azərbaycan və özbək türkcələrinin transkripsiyasına uyğunlaşdırılmışdır. Ərəbcədə “həvai” sözünün bir mənası da “havaya məxsus olan, göyə aid olan” deməkdir [ƏFSL, 1988:715]. “Hava”sözünə qoşularaq dilimizdə onlarla həqiqi mənalı söz birləşmələri yaradılmışdır: *isti hava, soyuq hava, şaxtalı hava, çovğunlu hava, sazaqlı hava, küləkli hava, boranlı hava, rütubətli hava, qarlı hava, yağışlı hava, çiskinli hava* və s. Məcəzi mənalı birləşmələrin də sayı onlardır: *havalanmaq, var-dövlət havasına qaçmaq, havayı danışmaq, havadan çıxmaq, var-dövlət havasına satmaq* və s. “Hava” sözünün həqiqi mənası “külək, yel” deməkdir. Tarixən ərəbcəyə “həva” sözü yəhudi

dilindən keçmişdir və burada “həyat mənbəyi” anlamını ifadə edir və həmin dildə “yeva” şəklində işlədilir [Əhmədov, 2015:21].

Külək. Azərbaycan ədəbi dili üçün “külək” sözü, şivələri üçünsə “yel” sözü xarakterikdir. Belə ki, Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, İrəvan, Vedi, Zəngibasar şivələrində “külək” mənasında “yel” sözü işlədilir [Bayramov, 2011:411]. “Yel” sözü əsasında formalaşmış “yelibeyin”, “yelqovan”, “yelləmək”, “yelli”, “yelquz”, “yelpitmək” və sözləri də dialekt və şivələrdə işlənir [Bayramov, 2011:412-413]. İqlim hadisəsinin adını bildirən “külək” sözü özbəkçədə “shamol” şəklindədir [AÖ-ÖAL, 2019:138]. “Küləkləmək” feili isə özbək dilində “shamol esmoq” modelində işlənir [AÖ-ÖAL, 2019:138]. Qədim lüğətdə “yel” sözünün mənası “yel, külək, rüzgar, əsinti, meh, məltəm” kimi açıqlanıb [Kaşğari, IV c, 2006:568]. Bu sözlər bədii üslubda sinonim variantlar kimi aktiv işlənir: “yel yığaçu utrındı = yel ağaca yönəldi” [Kaşğari, I c, 2006:285]; “yığac uçunqa yel təyir = ağac ucuna yel dəyər” [Kaşğari, I c, 2006:336]. Azərbaycan dilində olduğu kimi özbək türkcəsində də yel//külək; yel//shamol sözləri sinonim variantlar kimi işlənir. Hər iki dildə farscadan alınmış “ruzigar” sözü də qarşılıqlı çıxış edir. Bütün dünyada, o cümlədən Azərbaycanda və Özbəkistanda küləyin əsmə istiqamətləri coğrafi cəhətlərə görə təyin edilir və hidrometeoroloji termin kimi bunlara şimal küləyi, şimal-şərq küləyi, cənub küləyi, qərb küləyi ifadələrini misal göstərə bilərik. Paytaxt Bakımız Xəzər dənizinin sahilində yerləşdiyinə görə burada əsən küləklərə “gilavar” və “xəzri” də deyirlər. “Gilavar” sözünə qədim bir “Yel baba” adlı folklor nümunəsində də rast gəlirik:

*Heyva, narın iyi gəlir,
Əs, ey gilavar, gilavar.
Güldən xarın iyi gəlir,
Əs, ey gilavar, gilavar.
Səndən yarın iyi gəlir,
Əs, ey gilavar, gilavar.*

*A yel baba, yel baba,
Qurban sənə gəl, baba.
Taxılımız yerdə qaldı,
Yaxamız əldə qaldı,
A yel baba, yel baba,
Qurban sənə gəl, baba [AFA, 1968:26].*

Qarşılaşdırma lüğətlərində “gilavar” sözünün özbəkçədə paralelinə uyğun olaraq belə izah olunmuşdur: “Kaspiy dənizinin janubi və janubi-jirgistan eşavehi

shumol komi” [AÖ-ÖAL, 2019:89]. Onu da qeyd etməliyik ki, paytaxtımız Bakı toponiminin mənası da “küləkli yer, şəhər” deməkdir və həmin şəhər adı “badikubə” sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış şəklidir. “Bad” sözü özbəkçədə də “shamol, yel” şəklindədir və dilimizdəki qarşılığı “külək, yel” kimidir [AÖ-ÖAL, 2019:31]. “Bad” Azərbaycan dilinin şivələrində çoxmənalı sözdür: I. “Bad” (Meğri) – əkin yerində və buğda arxların arasındakı yer; II. “Bad” (Ağbaba, Basarkeçər, Çəmbərək, Dərələyəz, Əştərək, Vedi, Zəngibasar) – təndirin kənarı, təndirin ağzı; III. “Bad” (Meğri) – su arxının kənarı [Kaşğari, IV c, 2006:54]. Bu mənalardan demək olar ki, göstərilən semantikalar ilə birbaşa əlaqəsi vardır.

Yağış. Özbəkçədə bu sözün paraleli “yomg’ir” kimidir və eyni zamanda hər iki qohum dildə “yağışlamaq – yomgi’r yoğmoq”, “yağışlı – yomgi’rili”, “yağışsız – yomgi’risiz” düzəltmə sözləri paralel işlənir [AÖ-ÖAL, 2019:245]. Azərbaycan folklorunda “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”; “İslanmışın yağışdan nə qorxusu”; “Yaz yağışı qar gətirər, qış yağışı bar” və s. [AFA, 1968:174]. “Yağış” sözü isim kimi “yağ” feilindən düzəlmişdir. Qədim lüğətdə də bu şəkildədir:

*Balat örüp kök ötirdi,
Tuman türüp tolu yağdı.
Bulud çıxıb göyü örtüdü,
Duman gəzdirdi, dolu yağdı* [Kaşğari, I c, 2006:195].

*Urtuturub yağdı anqar kiz oki çığılvar,
Aydım: aşiq kılğu əməs, sən takı galvar.
Qarşında durub, yağdı ona sədəqədən oxlar,
Dedim: xeyri yoxur, istər yüz yalvar*

[Kaşğari, I c, 2006:473].

Bu şeir mətnlərində “yağmaq” feili ilə bərabər “tuman – duman”, “tolu – dolu” kimi təbiət hadisələrinin də adları çəkilmişdir. Şüurun yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi bir sivilizasiyalı cəmiyyətdə ulu türklər (azərbaycanlılar və özbəklər) “yağış”ın əlamətlərini müşahidə edərək ona dair xeyli sayda tapmaca örnəkləri də yaratmışdır: “Qapı qaldı, dam qaldı, süpürülməmiş nəm qaldı”; “O nədir ki, göydən yerə sallanır”; “Göydən düşdü, yerə yapışdı” [AFA, 1968:206]. Qeyd etməliyik ki, meteoroloji məntəqələrdə aylıq və illik yağıntının miqdarını ölçən xüsusi cihazlar vardır.

Qar. Bu təbiət hadisəsinin adı özbək dilində “qor” kimidir [AÖ-ÖAL, 2019:143]. Bu söz eyni fonetik tərkibdə “Orxon-yenisey” adidlərində [Rəcəbov, 1993:203], Kaşğarinin “Divan”ında işlənmişdir: “ol manqa kar kürəşdi = o mənə qar kürəməkdə kömək etdi” [Kaşğari, II c., 2006:129]; “ər közi karıktı = adamın

gözü qamaşdı” (qardan). Kaşğari qeyd edir ki, bu söz “kar” sözündən alınmışdır [Kaşğari, II c., 2006:142]. Müasir qumuq, qaraqalpaq, noqay, tatar, başqırd dillərində “qar – qor” fonetikasında işlənən söz türk, qaqauz dillərində “qa:r”, yakut dilində “xa:r”, xakas, tuva dillərində “xar”, çuvaş dilində isə “yar” şəklində çıxış edir [Hüseynli, 2012:251]. “Azərbaycan folklor antologiyası”nda açması “qar” olan aşağıdakı tapmacalarda əksini tapmışdır: “Ağac başında bir kasa qaymaq”; “Bayırda ağdır, yüksəkdə dağdır, evə gələr, suya dönər”; “Bir kilimim var, bütün yer üzünü alır, suyun üzünü ala bimir”; “Göydən gələn dərvişlər, kürkün yerə sərmişlər, o qədər oynamışlar, xurd-xəşil düşmüşlər” və s. [AFA, 1968:206].

Dolu. Bu təbiət hadisəsinin adı özbəkçədə “to’lu” kimidir [AÖ-ÖAL, 2019:68]. Bu sözü etimoloji cəhətdən “dolmaq” feili ilə deyil, “donmaq” feili ilə bağlı açıqlamaq daha düzgündür, çünki göydən dolu yerə bərk və donuq şəkildə gəlir, yerdə isə əriyərək maye halına çevrilir. Bu tapmaca mətnində onun bərk, donuq şəkildə olmasına işarə edilmişdir: “Dam üstə dana dingildər” [AFA, 1968:706]. Qədim lüğətdə “tolı” kimi qeydə alınmış və mənası “göydən yağan dolu” kimi göstərilmişdir:

*Ağdı bulut kökrəyi,
Yağmur, tolı səküyü,
Kılık anı üyriyü,
Kunça bürür bəlgüsüz.*
*Yüksəldi bulud kükrəyərək,
Yağış, dolu səyriyərək,
Hava onu sürüyərək,
Hara gedir, bəlli deyil.*

(Bulud yüksəldi, yağış, dolu yağır, hava buludu sürükləyib aparır, hansı tərəfə götürdüyü məlum deyil) [Kaşğari, I c, 2006:362]. “Dolu” sözü “t-d” samit əvəzlənməsi ilə türk, qazax, qırğız, başqırd, tatar, uygur dillərində işlənir [KTLS, 1321:506].

Bulud. Bu təbiət hadisəsinin əlamətlərini işarələyən Azərbaycan folklorunda bir neçə tapmaca örnəyi yaradılmışdır: “Ayağı yoxdur, qaçır, qanadı yoxdur, uçar” [AFA, 1968:206]; “Gündən güclüdür, küləkdən gücsüz, ayağı yox gəlir, gözü yox, ağlayır” [AFA, 1968:207]. Göydə bulud topları ağ və qara rənglərdə olur və onlar yedən qalxan buxarın, rütubətin əsasında yaranır. “Bulud” sözü qədim türk dilinin leksik vahidi olub, “duman” sözü ilə sinonim əlaqədə işlənir, yəni o, dumanın qatılaşmış formasıdır. “Avesta”da da “bulud” və “duman”

sözləri eynimənalı leksik vahidlər kimi işlənmişdir [Əhmədov, 2015:54]. Orxon kitabələrində “pulut” kimi işlənmiş forma [Rəcəbov, 1993:201] altay və uyğur dillərində də bu şəkildədir [Hüseynli, 2012:173]. Kaşğari “Divan”ında “bulut” kimi çıxış edən sözü lüğətçi cümlə təkiqlərində də işlətməmişdir: “bulut ağdı = bulud göründü” [Kaşğari, I c, 2006:224]; “köksin bulıt örüşdi, kuyğuk bolip əgrisür = dağların suyu axdı, mavi bulud göründü” [AÖ-ÖLA, 2019:235]. Uyğur və tuva dillərində “səma” mənasında işlənən “bulud” sözü əski türk, çağdaş türk, qaqauz, qaraqalpaq, kabardin-balkar, krım-tatar, qırğız, özbək, uyğur, qazax dillərində “damcan” anlamını bildirir [Hüseynli, 2012:173]. “Duman, sis” mənasındakı bu söz qədim lüğətdə “tuman” kimidir:

*Tuman turup tuşnadı,
Şimşək, ildırım çaxdı,
Duman durub qarsıldı* [Kaşğari, I c, 2006:273].

Çağdaş türkcələrdə “duman” sözünün işlənmə şəkilləri belədir: 1) “duman” – Azərbaycan və Türkiyə türkcələri; 2) “dim” – qumuq, qazax, noqay, qaraqalpaq, tatar, başqırd, qırğız dilləri; 3) “tın” – başqırd dili; 4) “dim” – uyğur, qırğız, qazax, özbək dilləri; 7) “toman” – başqırd, tatar dilləri [Hüseynli, 2012:203]. Dilimizdə “duman” sözünə sinonim olaraq “sis”, “çiskin” kəlimələri işlənir və fikrimizcə, “sis” sözü çağdaş “su” kəliməsindən törəmişdir, çünki ulu dilin ilk yaranış dövrlərində qədim “suv” şəklində işlənən söz sadəcə olaraq “s”, yəni bir hərfli ifadə olunmuşdur. Rütubətli, nəmli torpağı deyərkən, sözsüz ki, “sulu torpaq, yer” mənasında başa düşülür. “Çən və çiskin” sözləri isə “su” kəlməsi ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır, çünki qədim türkcədə “su” sözünün “ça, çu” şəkillərində işlənməsi də olmuşdur [Əhmədov, 2015:67]. Özbəkcədə “çən” sözünə qarşılıq olaraq “tuman” sözündən [AÖ-ÖAL, 2019:54] istifadə edilir və həmin dildə “sis” sözü də “tuman” mənasındadır [AÖ-ÖAL, 2019:211].

Boran. Özbəkcədə bu iqlim hadisəsinin adını bildirən sözə qarşılıq olaraq “bo’ron, to’ron, dovul” sinonim variantlı leksik vahidlərdən istifadə edilir [AÖ-ÖA, 2019:39]. “Boran” sözü “burulmaq” feili ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır. “Burula-burula” öz işini görən təbiət hadisəsidir, havadan yaranır, çovğundur, yağışdır və “boran” şəklində rus dilinə də keçmişdir” [Əhmədov, 2015:50].

Əslində “boran” sözü “bor” və “an” kök + şəkilçi modeli əsasında yaranmışdır. Həqiqətən də, türk, krım-tatar, qaraqalpaq, qumuq, qazax, qırğız, noqay, özbək dillərində, “bor” şəklində işlənən bu söz tuva dilində “por”, türk, tatar, başqırd dillərində “bur”, türk dilinin dialektlərində “purə” fonetik tərkiblərində çıxış edir və “boran”, “qar çovğunu” mənalarını bildirir [Hüseynli, 2012:163]. Azərbaycan dilində təbiət hadisəsinin adını bildirən “burulğan” sözü

var və bu hadisə müxtəlif istiqamətlərdən əsən küləyin qarşı-qarşıya gələrək tozutorpağı bir yerə yığaraq bura-bura göyə qaldırdığına görə belə adlandırılmışdır və bu söz də “barmaq” feilindən yaranmışdır. “Tufan” (Azərbaycan) “to’fon” (özbək) sözü hər iki qohum dilə Çin dilindən keçmiş və kök dildə söz “tayfun” şəklində işlənir [AÖ-ÖAL, 2019:33; Əhmədov, 2015:254].

Sel. Bu təbiət hadisəsi yağış və qarın güclü yağması nəticəsində, yəni qarın yazqabağı əriməsi ilə baş verir. Azərbaycan folklorunda “El gücü, sel gücü” məsəli, “Dağdan gəlir, daşdan gəlir, qudurmuş bir aslan gəlir” açması “sel” olan tapmacalarda da onun gücünə işarələr də vardır [AFA, 1968:108; 207]. Özbək dilində də eyni fonetikadadır [AÖ-ÖA, 2019:205] və hər iki türkcədə “su” kəliməsi ilə bağlı olaraq yaranmışdır. Azərbaycan dilinin İrəvan şivəsində “sel” komponentli “selaf” sözü işlənir və mənası “bağ və bostana verilən çoxlu su” anlamında izah edilir. İrəvan, Zəngibasar, Vədi şivələrində eyniadlı “selaf” sözünün mənası “sel yuyan yer, selin açdığı yol, cığır, arx, oyuq” kimi göstərilir [Bayramov, 2011:321]. İrəvan şivəsində “selaparan” sözü “daşqın nəticəsində çayın və ya arxın yuyub apardığı yer”, “sellav” sözünün “sulu yer, qamışlıq” (Qafan, Qarakilsə), “selinti” sözünün “selin və ya suyun yığıb gətirdiyi şeylər” (ağac kötük, kol-kos, zir-zibil) mənalarında Hamamlı, Qafan, Qarakilsə, Meğri, Gəncə, Qazax, Balakən, Cəbrayıl, Mingəçevir, Masallı, Şəmkir, Ucar, Qazax, Zəngilan, Zərdab, Borçalı dialekt və şivələrində işləndiyi əksini tapır [Bayramov, 2011:321; ADDL, 1999:423]. “Sel” sözünün ərəb dilindən alınma olduğunu iddia edənlər səhv edirlər, çünki qeyd etdiyimiz kimi, bu söz “su” kəliməsi ilə bağlıdır və ərəbcəyə də türkcədən keçmiş, hazırda həmin dildə (ərəb – M.H.) “suy” şəklində işlənir [ƏFSL, 1988:572].

İldırım. Göy gurultusu, ildırım və şimşək çaxması təbiətdə ardıcıl baş verən təbii hadisələrdir. Azərbaycan dilində ildırım və şimşək sözləri sinonim variantlarda işlənir, eyni bir təbiət hadisəsini işarələyir. Azərbaycan folklorunda yaranmış və açması ildırım olan tapmacalarda da onun müəyyən əlamətlərinə işarələr vardır: “Atdım atana, Dəydi kotana, Dəryada balığa, Düzdə ceyrana”; “Budur gəlir yeddi qardaş, Titredir bütün dünyanı”; “Burdan vurdum qılıncı, Bağdaddan çıxdı ucu” [AFA, 1968:707]. Özbək dilində “ildırım” sözünə müvazi olaraq, “yashin”, [AÖ-ÖAL, 2019:113], “silmək” sözünə isə müştərək “chaqmoq” sözü işlənir [AÖ-ÖAL, 2019:219]. Özbəkçədə “yashin” sözünün anlamı isə nAzərbaycan dilində “çaxmaq” feili ilə əlaqədardır, yəni “ışıq, od, alov, çaxmaq” deməkdir. Fikrimizcə, “şimşək” sözü də “çaxmaq” feilinin fonetik təsrifə məruz qalmış şəklidir. “İldırım, şimşək çaxdı” – deyirik ki, burada “çaxmaq” sözü ola bilsin ki, “yaxmaq, yandırmaq” feillərinin təhrifidir, yəni hər

iki söz “yandırmaq” anlamı ilə bağlıdır, çünki onun yandırma əlaməti olduqca güclüdür.

Zəlzələ. Bu sözə müştərək şəkildə özbək dilində fonetik dəyişikliyə uğramış şəkildə “silsilli” sözündən istifadə edilir [AÖ-ÖAL, 2019:256]. Tarixən bu təbiət hadisəsinin adını bildirən söz hər iki türkcəyə ərəb dilindən keçmişdir [ƏFSL, 1988:225].

Buz. Qış fəslində suyun kəskin donması nəticəsində “buz” yaranır və həmin söz “b-m” samit əvəzlənməsi ilə özbəkcədə “muz” şəklində işlənir [AÖ-ÖA, 2019:42]. “Muz” şəklində işlənmə eyni zamanda əski türk, qırğız, qaraqalpaq, uyğur, tatar türkcələri üçün də səciyyəvidir [Hüseynli, 2012:177]. Sözün “büz//müz//muz” fonetik şəklində işlənməsi ilə qazax, tatar, altay, yakut dilləri üçün xarakterikdir, “buz” variantı isə osmanlı türkcəsi, qaqauz, krım-tatar, qaraqalpaq, kardibalkar, qumuq, noqay dillərinə aiddir [Hüseynli, 2012:177]. “Donmuş maye” anlamında “buz” sözü əksər türkcələrdə, “dolu” mənasında isə qaraqalpaq, tatar, başqırd, uyğur, altay, yakut, çuvaş dillərində işlənir [Hüseynli, 2012:177]. “Buz” sözünün etimoloji təhlili ilə bağlı türkologiyada təsadüfi fikirlərə rast gəlmək olur və bu xüsusda da M.Şirəliyev qeyd edir ki, “Bakı dialektində “buy” feili hazırda da “donmaq” mənasını bildirir: “Buyuxdum, yəni soyuqdan dondum” [Şirəliyev, 1962:188]. Sözün (buz) ən qədim yuvası bizim nəzərimizcə, “bu” əvəzliyi olmuşdur. “Buzlamaq, donmaq, üşümək” mənalarında və “buya” şəklində “buz” sözü çağdaş Türkiyə türkcəsində işlənir [Hüseynli, 2012:177].

Nəticə/Conclusion

Azərbaycan, özbək və o sıradan digər türkcələrdə təbiət hadisələrinin adlarını bildirən sözlər qədim türk soylarının dərin düşüncə, həyatı müşahidə qabiliyyəti əsasında yaradılmış və bu günümüzdə qədər türklər ədəbi-mədəni abidələri ilə bərabər, milli-mənəvi dəyərlərə söykənən söz sərvətləri ilə də daxil olmuşlar ki, təbiət hadisələri ilə əlaqədar sözlər də bu qəbildəndir. Türkün tarixi qədimliyini sübut etmək üçün də bu laydan olan leksik vahidlər olduqca yüksək dəyərə malik intellektlə dolu maddi-mənəvi sərvətimizdir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti (1999). – Ankara: – 472 s.
2. Azərbaycan folklor antologiyası (1968). – Bakı: Azərb.SSR EA. –290 s.
3. Azərbaycanca-özbəkçə, özbəkçə-azərbaycanca lüğət (2019).– Bakı: – 506 s.

4. Bayramov, İ. (2011). Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. – Bakı: Elm və təhsil. – 440 s.
5. Əhmədov, B. (2015). Etimologiya lüğəti (Araşdırmalar, mülahizələr). – Bakı: “Altın kitab”. – 288 s.
6. Ərəb və fars sözləri lüğəti (1988). – Bakı: Yazıçı. – 468 s.
7. Kaşğari, M. (2006). Divanü-lüğat-it-türk. I c. – Bakı: “Ozan”. – 512 s.
8. Kaşğari, M. (2006). Divanü-lüğat-it-türk. II . – Bakı: “Ozan”. – 399 s.
9. Kaşğari, M. (2006). Divanü-lüğat-it-türk. IV c. – Bakı: “Ozan”. – 752 s.
10. Hüseynli, N., Məmmədov, Y. (2012). Türk dillərinin genologiyası: şumer və türk leksik paralelləri. – Bakı: “Nağıl evi”. – 356 s.
11. Rəcəbov Ə., Məmmədov, Y. (1993). Orxon-Yenisey abidələri. – Bakı: – 321 s.
12. Şirəliyev, M. (1962). Bakı dialekti. – Bakı: EA nəşriyyatı. – 568 s.
13. Karşılaştırmalı türk lehceləri sözlüğü. I cild. (1321) / Ankara Kültür Başkanlığı: Kaynak eserler/54. – 416 s.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub

04.04.2025

Qəbul edilib

30.04.2025

Nəşrə tövsiyə edib

Adil Babayev

filologiya elmləri doktoru, dosent